

O'ZBEK TILI SHAKLLANISHIDA SHEVALARNING O'RNI

Olimboyeva Komila Umarbek Qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek adabiy tilining shakllanish jarayonida shevalarning tutgan muhim o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. O'zbek tili tarkibidagi qarluq, qipchoq va o'g'uz shevalarining fonetik, leksik hamda grammatik xususiyatlari yoritilib, ularning adabiy til me'yorlarining vujudga kelishiga qo'shgan hissasi ochib beriladi. Shuningdek, shevalarning til boyligini saqlash va rivojlantirishdagi ahamiyati ham ko'rsatib o'tiladi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, shevalar, adabiy til, til shakllanishi, qarluq shevasi, qipchoq shevasi, o'g'uz shevasi, dialektologiya*

Abstract. *This article provides a scientific analysis of the role of dialects in the formation of the Uzbek literary language. It examines the phonetic, lexical, and grammatical features of the Karluk, Kipchak, and Oghuz dialects and highlights their contribution to the development of literary language norms. The importance of dialects in preserving and enriching the linguistic heritage of the Uzbek language is also emphasized.*

Keywords: *Uzbek language, dialects, literary language, language formation, Karluk dialect, Kipchak dialect, Oghuz dialect, dialectology*

Аннотация. *В статье научно анализируется роль диалектов в процессе формирования узбекского литературного языка. Рассматриваются фонетические, лексические и грамматические особенности карлукских, кипчакских и огузских диалектов, а также их вклад в становление норм литературного языка. Отмечается значение диалектов в сохранении и развитии языкового богатства узбекского языка.*

Ключевые слова: *узбекский язык, диалекты, литературный язык, формирование языка, карлукский диалект, кипчакский диалект, огузский диалект, диалектология*

Til jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Har bir milliy til uzoq tarixiy jarayon davomida shakllanib, xalqning etnik kelib chiqishi, yashash hududi, madaniyati va turmush tarzi bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Bu jarayonda shevalar tilning eng qadimiy va barqaror qatlamini tashkil etib, adabiy tilning vujudga kelishi va takomillashuvida muhim manba vazifasini bajaradi.

O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, uning shakllanishi qadimgi turkiy til, o'rta turkiy til va eski o'zbek adabiy tili bosqichlari bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu bosqichlarning barchasida xalq shevalari til taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib xizmat qilgan. Shu bois o'zbek tilining shakllanishida shevalarning o'rnini ilmiy jihatdan tahlil qilish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada o'zbek shevalarining tasnifi, ularning fonetik, leksik va grammatik jihatdan adabiy tilga ta'siri, shuningdek, shevalarning tarixiy va madaniy ahamiyati ilmiy manbalar asosida yoritiladi.

O'zbek shevalarining shakllanishi va tasnifi

O'zbek shevalari Markaziy Osiyo hududida qadimdan yashab kelgan turkiy qabilalar — qarluqlar, qipchoqlar va o'g'uzlarning etnik va til xususiyatlari asosida shakllangan. Tilshunos olimlar o'zbek shevalarini tarixiy-lingvistik mezonlarga ko'ra uch asosiy guruhga ajratadilar: qarluq, qipchoq va o'g'uz shevalari.

Qarluq shevalari Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi hududlarida keng tarqalgan bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tilining asosiy poydevorini tashkil etadi. Qipchoq shevalari asosan shimoliy va g'arbiy hududlarda uchraydi, o'g'uz shevalari esa janubiy mintaqalarda saqlanib qolgan. Mazkur shevalarning har biri o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik belgilarni saqlab kelgan bo'lib, ularning o'zaro ta'siri natijasida o'zbek tili bugungi holatiga yetib kelgan.

Shevalarning fonetik tizimga ta'siri

O'zbek adabiy tilining fonetik tizimi, asosan, qarluq shevalari negizida shakllangan. Ayniqsa, Toshkent–Farg'ona shevalaridagi tovush tizimi adabiy talaffuz me'yorlariga eng yaqin hisoblanadi. Unli va undosh tovushlarning tarkibi, urg'u masalasi, tovush almashuvlari aynan shevalar asosida me'yorlashgan.

Qipchoq shevalarida undosh tovushlarning qattiqligi, ayrim tovushlarning almashuvi (masalan, y–j, g–k) keng uchraydi. Bu hodisa ayrim so'zlarning variantlar shaklida adabiy tilga kirib kelishiga sabab bo'lgan. O'g'uz shevalarida esa unlilar cho'ziqligi va tovush uyg'unligi kuchli saqlangan bo'lib, bu holat qadimgi turkiy fonetik tizimning izlarini aks ettiradi.

Shevalardagi fonetik xilma-xillik adabiy tilning tabiiy boyishini ta'minlab, uning talaffuz me'yorlarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan.

Leksik boylik shakllanishida shevalarning roli

O'zbek adabiy tilining lug'aviy boyligi asosan shevalar orqali shakllangan. Xalqning kundalik hayoti, mehnat faoliyati, urf-odati bilan bog'liq ko'plab so'zlar dastlab shevalarda yuzaga kelib, keyinchalik adabiy tilga o'tgan.

Masalan, chorvachilikka oid terminlarning katta qismi qipchoq shevalari orqali (**qirqim, o'tov, to'l, sarimoy, chakki, chalop, uloq, sovliq** kabi umumiy va chorvachilik atamaları, **quyruq, bo'vor, patir, tovoq, kulchatoy, lochira** singari pazandachilik atamaları adabiy tilga qipchoq shevalaridan kirib kelgan), dehqonchilik va hunarmandchilikka oid so'zlar esa o'g'uz va qarluq shevalari orqali adabiy tilga singib ketgan. Bu holat shevalarning til boyligini kengaytirishdagi asosiy manba ekanini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, shevalar sinonimlarning ko'payishiga, so'z ma'nolarining nozik farqlanishiga xizmat qilgan. Natijada adabiy tilning ifoda imkoniyatlari kengaygan.

Grammatik tuzilishda shevalarning ahamiyati

Shevalar o'zbek tilining grammatik tizimini shakllantirishda ham muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Fe'l zamonlari, shaxs-son qo'shimchalari, kelishik shakllarining ayrim variantlari shevalar asosida adabiy me'yor sifatida mustahkamlangan.

Ayrim shevalarda saqlanib qolgan qadimgi turkiy grammatik shakllar til tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Bu shakllar orqali o'zbek tilining evolyutsion rivojlanish bosqichlarini aniqlash mumkin.

Shevalar va adabiy tilning tarixiy rivoji

Eski o'zbek adabiy tili davrida (XIV–XIX asrlar) shevalar yozma adabiyotga faol kirib kelgan. Alisher Navoiy, Lutfiy, Bobur kabi mutafakkirlar asarlarida xalq tiliga xos shevaga oid unsurlar keng qo'llangan. Bu holat adabiy tilning xalqchilligini ta'minlagan.

XX asr boshlarida zamonaviy o'zbek adabiy tili shakllanayotganda, Toshkent–Farg'ona shevalari asos sifatida tanlandi. Biroq boshqa shevalarning ta'siri ham saqlanib qoldi.

Shevalarning madaniy va ijtimoiy ahamiyati

Shevalar xalqning tarixiy xotirasi va milliy o'zligini aks ettiradi. Har bir sheva muayyan hudud aholisining madaniyati, dunyoqarashi va mentalitetini ifodalaydi. Shu bois shevalarni faqat lingvistik hodisa sifatida emas, balki madaniy meros sifatida ham baholash lozim.

Bugungi globallashuv sharoitida ayrim shevalarning yo'qolib ketish xavfi mavjud. Shuning uchun dialektologik tadqiqotlarni rivojlantirish, shevalarni hujjatlashtirish muhim vazifa hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining shakllanishi va rivojida shevalar hal qiluvchi rol o'ynagan. Qarluq, qipchoq va o'g'uz shevalari fonetik, leksik va grammatik jihatdan adabiy tilning shakllanishiga mustahkam zamin yaratgan. Shevalar til boyligini saqlash, uni avloddan-avlodga yetkazish va rivojlantirishda muhim manba bo'lib qolmoqda. Shu bois ularni o'rganish va asrash o'zbek tilshunosligining muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek dialektologiyasi. — Toshkent: Fan, 1971.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: "Nodirabegin", 2021.
3. Ishquvvatov M. Hozirgi o'zbek adabiy tili rivojida shevalarning hissasi. Conference on universal sciene research 2023.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Universitet, 2006.

